

ΚΑΛΛΑΤΙΑΝΑ (II)*

de ALEXANDRU AVRAM

ΕΙΣΑΓΩΓΕΙΣ

Două inscripții callatiene publicate de T. Sauciuc-Săveanu menționează existența unui colegiu de εἰσαγωγεῖς, care a reținut doar rareori și numai în treacăt atenția cercetătorilor¹. Din păcate, ambele inscripții au fost editate nesatisfăcător și cu un comentariu inadecvat, astfel că – înainte de orice considerații – se impune o reluare a bazei documentare.

Prima din cele două inscripții a dispărut între timp, iar pierderea ei este cu atât mai gravă cu cât „ediția” lui Sauciuc-Săveanu² se situează total în afara celor mai elementare exigențe critice. Autorul a copiat literele pe care credea a le fi identificat fără măcar să-și pună problema coerenței lor în componența unor cuvinte, necum să se întrebe în privința contextului. Mai mult decât atât, în loc să transcrie măcar în majuscule textul în conformitate cu poziția semnelor pe piatră, a preferat o soluție „originală”: a aliniat toate rândurile în stânga, mulțumindu-se să indice (în centimetri !) spațiul dintre marginea din stânga a pietrei și locul unde a început să identifice literele.

În această situație disperată au rămas puține șanse de a încerca o restituire. Singura posibilitate a fost aceea de a converti distanțele exprimate în centimetri în număr aproximativ de litere, pentru a alinia în mod corespunzător literele păstrate și a estima amploarea lacunelor. Calculul este, desigur, aproximativ, întrucât nici măcar în măsurătorile editorului nu putem avea deplină încredere; de exemplu, în r. 13 editorul indica un spațiu de 36 cm de la marginea din stânga, după ce înainte ne asigurase că lățimea totală a pietrei ar fi de 36-40 cm. După aceste intervenții, textul salvat ar arăta în felul următor:

 [.] ΜΟΦΙΑ . ΝΙΣΕ . ΙΕΡΙΑΥΛΙ (?)
 [.] ΝΔΙ ΣΕ ΤΙ δραχμ[. .]

*ΚΑΛΛΑΤΙΑΝΑ (I), SCIVA, 45, 1994, 4, p. 303-325.

¹ D. M. Pippidi, DID, I, p. 205 („colegiu ... cu atribuții judiciare”), urmat de C. Preda, *Callatis*, București, 1968, p. 15; R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București, 1938, p. 210 (care își însușește punctul de vedere al lui T. Sauciuc-Săveanu, de care va fi vorba mai jos); cf. O. Bounegru, StCl, 21, 1983, p. 63.

² T. Sauciuc-Săveanu, *Dacia*, 3-4, 1927-1932, p. 422-424 a (fotografie inutilizabilă); cf. P. Roussel, R. Flacelière, *Bull. ép.* 1936, p. 373. Era vorba de o placă de calcar cochilifer cu textul aproape șters din cauza gravurii superficiale. Judecând după dorismele păstrate, inscripția pare a fi din epoca elenistică, probabil din sec. I î.e.n..

- [. . .] ΤΡΙΑΝ κατὰ τὰ[ν . . .]ΝΤΑΜΜΚΙΩΝ (?)
 [. . .] ταν ἐκ τῶν κλ[άρ]ων ὀσίων (?)
 5 -----
 [. . . τῶν ν]αυκκλάρ[ων τ]ε καὶ ἐπὶ δ[ι]άπρα –
 [ξ]ιν τῶν εἰσαγωγέων Ἀπολλων[ί]αν ΕΘ[. .] –
 [.]υρου τοῦ πρεσβ<ε>υ[τᾶ] ἐν δὲ τῷ Α –
 [.]Δ[η]μά[λ]κου τοῦ Μορφίωνος (?) το[ῦ] Μ [. . .] –
 10 [.] καὶ τὸ δικαστήριον Ἀπολλω[. . .]
 [.] τι νυκτὸς (?) ἐπὶ τὰν ἀπορία[ν]
 [- - - - -] τὰ φορτία τῶν ἐμπόρ[ων]
 [- - - - -] Τ [. .] ἐπιτιμίω[ν]

R. 1: un nume ca [Δα]μόφιλ[ος], cum propune Sauciuč–Săveanu, este plauzibil. Ultimele litere din rând trebuie să fi fost copiate greșit, întrucât combinația este suspectă.

R. 2: probabil o formă a cuvântului δραχμ[αί].

R. 3: ΤΡΙΑΝΚΑΤΑΤΑ..ΝΤΑΜΜΚΙΩΝ Sauciuč–Săveanu; a doua jumătate a rândului sigur incorect citită.

R. 4: ΤΑΝΕΚΤΩΝΚΛΑ ..ΩΜΟΣΙΩΝ Sauciuč–Săveanu. Propun cu toată reținerea κλ[άρ]ων ὀσίων, deși contextul îmi rămâne obscur³.

R. 6–7: ΠΥΚΛΕΡ..Ε Sauciuč–Săveanu. Dat fiind contextul (vezi mai jos), mi se pare atractiv [τῶν ν]αυκκλάρ[ων]. Apoi, din ΕΠΙΔ..ΑΠΡΑ|..Ν etc. cred a putea obține ἐπὶ δ[ι]άπρα[ξ]ιν τῶν εἰσαγωγέων, „prin acțiunea (conform cu acțiunea) introdusă de *eisagogeis*”.

R. 7: ΑΠΟΛΛΩΝ.ΑΝΕΘ Sauciuč–Săveanu. În alte condiții ar fi fost la îndemână Ἀπόλλων[ι] ἀνέθ[ηκαν], însă rostul unei dedicații către Apollon este total exclus de context. Prefer, așadar, ca o soluție de urgență, să decupez Ἀπόλλων[ί]αν ΕΘ[– –], fără vreo sugestie de continuare, însă cu referire la frântura de cuvânt Ἀπολλω[– –]din r. 10.

R. 8: ΥΡΟΥΤΟΥΠΡΕΣΒΥΕΝ Sauciuč–Săveanu, probabil [– –] υρου (?) τοῦ πρεσβ<ε>υ[τᾶ] cu referire la vreun sol⁴.

R. 9: Δ[α]μά[σ]κου, propus de Sauciuč–Săveanu, este imposibil; probabil Δ[η]μά[λ]κου. Cât despre Μορσίων – pe care credea a-l fi deslușit mai departe – editorul trimite cu nonșalanță la lexiconul lui Fr. Bechtel, unde acest nume nu figurează. Acolo întâlnim însă Μορφίων. Oricum, dată fiind superficialitatea generală a transcrierii textului, ambele citiri ale numelor proprii sunt supuse cauțiunii.

R. 10: τὸ δικαστήριον, „tribunalul”, deslușit de Sauciuč–Săveanu.

³ Consultând lexiconul lui P. Kretschmer, E. Locker, *Rückläufiges Wörterbuch der griechischen Sprache*², Göttingen, 1963, pentru a încerca să explic grupul de litere ..ΩΜΟΣΙΩΝ transcris de editor, nu am găsit decât varianta συνωμοσίων, genitivul de la foarte rarul συνωμόσιος (cf. LSJ, s.u.: „one who is leagued by oath, fellow-conspirator, confederate”), ceea ce nu convine ca sens.

⁴ Este, cred, mai puțin probabil că avem a face cu patronimicul Πρεσβύτης, pentru care vezi Fr. Bechtel, *Die historischen Personennamen des Griechischen bis zur Kaiserzeit*, Halle, 1917, p. 385 și 479.

R. 11: [ἀν]τι νοκτός Sauciuc-Săveanu (cu trimitere la *Syll*³. 1025, r. 43), „în aceeași noapte”, nu pare să aibă sens în context; cu toate acestea, nu văd nici o soluție de ameliorare. Mai departe: ἐπι τὸν ἀπορία[ν], distins de Sauciuc-Săveanu: ἀπορία are aici, probabil, sensul de „slăbiciune”⁵.

R. 12: τὰ φορτία τῶν ἐμπόρ[ων], distins de Sauciuc-Săveanu, se înscrie în context: „mărfurile negustorilor”⁶.

R. 13: ἐπιτιμῶ[ν], deslușit de la Sauciuc-Săveanu, de la ἐπιτίμιον, „amenda”, cu numeroase atestări epigrafice (cf. *Syll*³, index, s.u.).

Chiar dacă restituirea textului este, în condițiile date, imposibilă, sensul începe să se deslușească. Tribunalul (δικαστήριον)⁷ are de judecat o cauză „conform cu acțiunea introdusă de *eisagogeis*” – ἐπι δ[ι]άπρα[ξι]ν τῶν εἰσαγωγέων – în care sunt implicați negustori (ἐμποροί) și, foarte probabil, armatori (ναύκλαροι), unii dintre ei, eventual, din Apollonia (cf. r. 7, cu discuția). Adăugând și mențiunea amenzilor din r. 13, este cert că tribunalul în cauză este menit să judece o afacere maritimă. Prin urmare, *eisagogeis* se dovedesc a fi, ca și la Atena, unde magistratura este cel mai bine cunoscută datorită varietății informației⁸, dar și în alte cetăți grecești⁹, „introducătorii în justiție”. Înainte de a avansa argumente decisive în lumina documentului pe care îl voi prezenta în continuare, mă mulțumesc să atrag atenția că în cel puțin două inscripții cuplul celor doi termeni – cheie, δικαστήριον și εἰσαγωγεῖς, apare în contexte lipsite de orice ambiguitate: la Lampsakos: μηδὲ οἱ εἰσαγωγεῖς συ[λλεγ]έτωσαν [δικ]α[σ]τήριον¹⁰; la Kyme, în Eolida: τὸν δὲ ἀποδεδειγμένον εἰσαγωγέα τῷ νόμῳ Ε[.]ω[. .]ον εἰσενέγκαι αὐτὸ εἰς τὸ νομοθετικὸν δικαστήριον¹¹.

Cea de-a doua inscripție de la Callatis în care apar *eisagogeis*, databilă, după scris, în sec. I î.e.n. (probabil spre sfârșitul veacului) nu pune mari probleme de lectură (fig. 1)¹²:

Ἐπι βασιλέος Ἀγαθοῦ Δαίμο-
νος μὲνός Μαλοφορίου οἱ <ε>ἰσα-
γωγεῖς οἱ περὶ Ἑρακλέοντα Ἀν-
δροσθένεος ἀντενέγραψαν

⁵ Cf. *Syll*³. 731 = ISM, 2, 2, r. 5–6 (Tomis); *Syll*³. 888 = IGB IV, 2236, r. 154 (Scaptopara).

⁶ Pentru φορτία în inscripții vezi OGIS 132, r. 11 (Alexandria): τὰ λιβανωτικά φορτία, „mirodeniile”.

⁷ Despre acest tip de edificiu vezi documentația adunată și comentată incitant de M. H. Hansen, T. Fischer-Hansen, în: D. Whitehead (ed.), *From Political Architecture to Stephanus Byzantius. Sources for the Ancient Greek Polis*, Stuttgart, 1994 (Historia, Einzelschriften 87), p. 76–79.

⁸ E. E. Cohen, *Ancient Athenian Maritime Courts*, Princeton, New Jersey, 1973, passim și, cu specială privire pentru *eisagogeis* la p. 186–195.

⁹ Julie Vélissaropoulos, *Les naulères grecs. Recherches sur les institutions maritimes en Grèce et dans l'Orient hellénisé*, Geneva-Paris, 1980, p. 249–251.

¹⁰ P. Frisch, *Die Inschriften von Lampsakos*, Bonn, 1978 (IK 6), nr. 9, r. 27–28 (ultimul cuvânt restituit de Frisch).

¹¹ H. Engelmann, *Die Inschriften von Kyme*, Bonn, 1976 (IK 5), nr. 12, r. 11–12.

¹² T. Sauciuc-Săveanu, Εἰσαγωγεῖς la Kallatis, în *Omăgiu lui Ion Nistor*, Cernăuți, 1937, p. 691–696 (și extras, p. 1–8, după care se va cita în continuare; foto p. 4); idem, *L'Archéologie en Roumanie*, București, 1938, foto pl. XXXVIII, fig. 72. Textul este gravat destul de neîngrijit, cu rânduri ușor oblice față de orizontală pietrei; r. 7 prezintă, mai degrabă, încercări de trasare a literelor în diverse stiluri decât intenția de a continua gravarea textului (vezi interpretarea pe care o vom prezenta mai jos). După scris, sec. I î.e.n., poate din aceeași epocă cu inscripția precedentă (cf. n. 2).

Fig. 1. Decret emis de *eisagogeis* (sec. I î.e.n.).

5 τοὺς εἰσαγωγεῖς τοὺς ἐπὶ βασι-
λέος Ἡραίωνος τοῦ Ἴκεσίου μη-
ΝΙΝΑ. ΚΩΝΟΣ

R. 2: ΣΙΣΑ piatra, corectat de Sauciuc-Săveanu. — R. 6-7: μη|ϐ|ϐ|ν
Λύκωνο[ς] Sauciuc-Săveanu (*sic*!).

Sensul documentului i-a scăpat în totalitate primului editor, comentariul său provocând, nu o dată, ilaritate. Intervențiile ulterioare nu au avut în vedere decât preambulul — de altfel, nu lipsit de interes¹³.

Cât privește conținutul epigrafei, Sauciuc-Săveanu reținea că *eisagogeis* erau „importatorii”, „membrii unui colegiu public de importatori”. Observând însă că aceștia se schimbau odată cu basileul, autorul admitea că *eisagogeis* reprezentau o „dregătorie publică” anuală. În această direcție de argumentație el invoca două documente: inscripția de la Callatis pe care el însuși o publicase cu câțiva ani mai înainte și pe care am prezentat-o mai sus și o inscripție de la Samos de pe la 100 î.e.n., în care termenul *eisagogeis*, considerat inițial de primul editor ca desemnând o „Gerichtsbehörde”¹⁴, a fost imediat reinterpretat în sensul de „importatori” de B. Laum¹⁵.

¹³ L. Robert, *Hellenica*, 2, 1946, p. 51–53, a relevat existența unei eponimii divine. Pentru *Agathodaimon* (greșit interpretat de Sauciuc-Săveanu ca nume de persoană) vezi J. E. Harrison, *Themis. A Study of the Social Origins of Greek Religion*, Cambridge, 1912, p. 277–316; R. Ganschenitz, *RE*, Suppl. III, col. 37–59; Françoise Dunant, *LIMC*, I, p. 277–282.

¹⁴ M. Schede, *AthMitt*, 37, 1912, p. 216–217, nr. 17.

¹⁵ B. Laum, *AthMitt*, 38, 1913, p. 51–61.

Paralela stabilită — de altfel, pe bună dreptate — cu precedenta inscripție callatiană, în loc să conducă spre interpretarea termenului *eisagogeis* în sensul dorit de Sauciuc-Săveanu, constituie, dimpotrivă, așa cum am arătat mai sus, cea mai bună dovadă că avem a face cu o magistratură juridică.

Cât privește inscripția samiană, interpretarea lui B. Laum este, într-adevăr, judicioasă. Ea este susținută atât de dedicația Ἑρμεί τῶι εἰσαγωγῶι (către zeul comerțului, deci) καὶ Ἀφροδίτῃ Συναρχίδι (Afrodita ca protectoare a magistraților)¹⁶, cât și de prezența termenului πραγμ<α>τευσόμενος, derivat din πραγματεύεσθαι¹⁷, astfel că existența unui colegiu de cinci „importatori” de grâne numiți de stat¹⁸ este plauzibilă. Cetatea greacă încuraja, după cum bine se știe, importurile și — în situațiile de criză — intervenea prin sitoni¹⁹. În toate cazurile însă, inclusiv la Samos, importatorii dețin această funcție *ad hoc*, în situații de urgență; în nici un caz ei nu pot fi considerați magistrați ordinari.

Foarte revelatoare este în acest sens o inscripție de la Erythrai — un decret în cinstea lui Polykritos, fiul lui Iatrokles, de pe la 275 î.e.n.²⁰ — în care citim: καὶ σῖτον οὐχ ἱκανὸν ὄρων ὑπάρχοντα τῇ πόλῃ, τὸ μὲν αὐτὸς μεταπεμψόμενος ἔδωκε τοῖς εἰσαγα[γ]οῦσι σιτηρέσιον, τὸν δὲ λοιπὸν ὅπως ἂν κατὰ τάχος εἰσ[α]χθῆι κηρύγματα ποιησάμενος ἄτοκα χρήματα προἰέμε[ν]ος εἰς ὑποθήκην, ἐποίησε σίτου δαψίλειαν ἐν τῇ πόλει [γ]ενέσθαι ὕστερόν τε διὰ τὴν σιτοδείαν οὐθενὸς εἰς τὴν ἀγορὰν ἐχφέρο[ν]τος σῖτον, ὑπέσχετο τῶι δήμῳ χρήματά τε δώσειν εἰς ὑποθήκην τοῖς ἀποδειχθησομένοις σ[ι]τῶναις. („... și văzând că nu era destul grâu în cetate, a făcut el însuși să parvină o parte și a plătit celor ce l-au importat banii de aprovizionare, apoi a dat în mod public de știre că noi cantități aveau să fie importate, dând pentru aceasta bani de împrumut fără dobânzi; astfel a prilejuit un belșug de grâne în cetate. Mai târziu, atunci când, datorită crizei de grâne, nimeni nu mai aducea grâu în agora, a promis poporului să dea bani cu împrumut sitonilor ce urmau a fi desemnați”). Redactorul folosește verbul εἰσάγω („a importa”) - εἰσαγα[γ]οῦσι, apoi εἰσ[α]χθῆι — care se referă la două situații diferite: în primul caz este vorba, probabil, de un transport de urgență organizat de stat, echipajul primind σιτηρέσιον, „bani de drum, diurnă”²¹; în al doilea caz avem a face cu bani avansați (εἰς ὑποθήκην) — în mod excepțional, fără dobânzi ἄτοκα χρήματα) — mai mult ca sigur nauklerilor care practicau acest comerț. Deci „importatorii” dețin această calitate *ad hoc*; nu este vorba nicidecum de vreo magistratură. Magistrați sunt însă sitonii — și aceștia desemnați în mod special

¹⁶ Cf. J. și L. Robert, *Bull. ép.* 1961, 487.

¹⁷ B. Laum, *op.cit.*, p. 54.

¹⁸ *Ibidem*, p. 57.

¹⁹ Vezi, bunăoară, legea samiană invocată de B. Laum (*Syll.* 3. 976), apoi tot la Samos celebrul decret pentru Boulagoras al lui Alexis (ca. 243/2 î.e.n.): M. Schede, *AthMitt*, 44, 1919, p. 25–29, nr. 13. Pentru această preocupare vezi și recomandările lui Aen. *Tact.*, 10, 12; Xen., *Vect.* 3, 4 (cu comentariul lui Ph. Gauthier, *Un commentaire historique des Poroi de Xénophon*, Geneva-Paris, 1976, p. 85–86).

²⁰ H. Engelmann, R. Merkelbach, *Die Inschriften von Erythrai und Klazomenai*, Bonn, 1972 (IK 1–2), nr. 28, r. 20–28.

²¹ Reeditorii textului (n. 20) înțeleg aici „navigatorii care au importat grâul” (τοῖς εἰσαγα[γ]οῦσι).

(ἀποδειχθησομένοις) — care primesc noi sume pentru a fi gestionate în vederea aprovizionării cu grâne. Nimic despre εἰσαγωγεῖς ca magistrați !

Revenind la inscripția de la Callatis, argumentul că avem a face cu o magistratură ordinară, și nu cu un colegiu desemnat în vederea soluționării unei situații de criză, este dat tocmai de schimbarea anuală a acestor *eisagogeis*. Remarcând că *eisagogeis*, al căror lider este Herakleon al lui Androstheneș²², se schimbă anual, dată fiind succesiunea basileilor, Sauciuc-Săveanu scrie: „Aceștia fac un act de înregistrare a importatorilor din anul lui βασιλεὺς Ἡραίων Ἴκεσίου și fac o copie după acel original. Căci aceasta înseamnă verbul ἀντενέγραψον” (trimite la *Syll*³ 93, r. 23)²³. Autorul confundă însă aici verbul din inscripție cu ἀντιγράφω, de unde ἀντίγραφον, termen clasic pentru „copie”. Redactarea uneia sau a mai multor copii este în mod expres specificată de numeroase decrete; copia însă — ca în actele moderne — redă fidel originalul, nu are propria formulare. În interpretarea lui Sauciuc-Săveanu noima decretului ne-ar rămâne obscură.

Verbul în cauză nu este însă ἀντιγράφω, ci ἀντεγγράφω, care are un sens limpede, acela de „a înregistra un nume în locul altuia”²⁴. În noile condiții sensul inscripției devine clar: „Herakleon al lui Androstheneș și ai săi *eisagogeis* din timpul eponimatului Bunului *Daimon* i-au înscris în luna *Malophorios* în locul lor pe *eisagogeis* de sub eponimatul lui Heraion al lui Hikesios ...”. Cu alte cuvinte, decretul de față urma să fie actul de predare-primire a magistraturii, încheiat în luna *Malophorios*, care se dovedește astfel a fi *ultima lună din an în calendarul callatian*²⁵.

Lespedea — nefinisată²⁶ — nu a ajuns să fie expusă; desigur că gravarea decretului a fost reluată pe o altă piatră pentru a fi expus în timp util. În ultimul rând al inscripției (legat de ultimele două litere din rândul precedent) Sauciuc-Săveanu citea μῆν[ῶ]ν Λύκωνο[ς] și comenta: „Altă mână a adăugat literele mai neglijente săpate în r. 7”; „cuvântul intercalar Λύκωνος ar putea însă să fie și o confuzie, în loc de Λυκείου, Λυκέου sau Λυκήου”²⁷. Explicația nu se impune: pe de o parte, formula este gramatical imposibilă, pe de altă parte, confuzia este greu de admis. Ultimele litere — foarte diferite ca duct chiar între ele, nu numai în comparație cu restul textului — reprezintă un simplu exercițiu de scriere după ce materialul va fi fost oricum compromis. Prin urmare, decizia abandonării lucrului la săparea decretului a fost luată după gravarea rândului 6, iar explicația mi se pare evidentă.

După ce comisese deja o greșeală în r. 2 (Σ în loc de E ca inițială pentru εἰσαγωγεῖς, lapicidul — „furat” de formula canonică ἐπι βασιλέος ... μηνὸς κτλ din decrete — gravează *currente stilo* ἐπι βασιλέος Ἡραίωνος τοῦ Ἴκεσίου μῆ, având în minte μηνός. Dându-și seama că actul se referă la o situație viitoare, cu un basileu ce urmează a-și prelua funcția, și că mențiunea lunii nu se justifică — și cum mai făcuse și până atunci o greșeală, iar aspectul general al gravurii lăsa

²² Pentru formula οἱ περὶ vezi S. Dow, *TAPhA*, 91, 1960, p. 395-409; G. Roux, *RA*, 1969, p. 49-50.

²³ T. Sauciuc-Săveanu, în *Omagiu lui Ion Nistor*, p. 7.

²⁴ Cf. locurile citate de LSJ, s.u., ambele foarte concludente: Arist., *Ath. Pol.* 36, 2; Dem., *C. Aristogeiton* 25, 73.

²⁵ Voi reveni în curând cu un studiu special asupra calendarului callatian.

²⁶ Vezi descrierea sumară din n. 12.

²⁷ T. Sauciuc-Săveanu, în *Omagiu lui Ion Nistor*, p. 4. Autorul are în minte o lună din calendarul callatian.

și el de dorit — lapidicul (probabil la ordinul comanditarului său, Herakleon al lui Androstheneș) a hotărât să renunțe la continuare. Așa cum pe orice ciornă pot să apară fel de fel de însemnări fără nici o legătură cu textul inițial, tot așa pe lespedeă callatiană care ne-a parvenit literele din r. 7 nu prezintă nici o relație de conținut cu textul de mai sus.

În lumina datelor obținute din examinarea celor două inscripții, este, așadar, cert că *eisagogeis* de la Callatis din epoca elenistică erau „introducători ai unei cauze în justiție”, exact ca la Atena, Lampsakos, Kyme²⁸, Efes (*Syll.*³. 364, r. 5) sau Tenos (IG XII, 5, 880-886)²⁹. Mai mult decât atât, așa cum la Atena acești „introducători” aveau a face cu δίκαι ἐμπορικαί, „acțiunile comerciale”³⁰, se poate afirma că și la Callatis *eisagogeis* se confruntau cu acțiuni de drept maritim. Dacă prima din inscripțiile aici analizate — fatalmente neîntregibilă — lasă doar să se întrevadă o asemenea situație prin ocurența izolată a unor termeni-cheie, o altă inscripție elenistică de la Callatis, incorect interpretată până acum, este în măsură să sugereze – indirect – complicatele probleme de drept maritim cărora *eisagogeis* și alți magistrați cu prerogative judiciare aveau a le face față.

Este vorba de un decret al binecunoscutului *thiasos* dionysiac din sec. III î.e.n.³¹, a cărui interpretare ar fi, aparent, lipsită atât de dificultăți, cât și de interes (fig. 2):

Ἔδοξε τοῖς θιασίταις· ἐπειδὴ Βίκων
 Διοσκουρίδα φιλόδοξος ἔων καὶ
 φιλότιμος εἰς τὸν θίασον ἕκ τε
 τῶν ἰδίων εἰσφορὰς ποιησάμε-
 5 νος καὶ τὸ κοινὸν διάφορον πιστευ-
 [θ]εῖς καὶ ἐγδανείσας λυσιτελέως
 [τῶι θι]άσωι ἀπέδωκε τὰ χρήματα
 [μετὰ] τῶν γινομένων τόκων καίπερ
 [δι]ὰ τοὺς καιροὺς ἀποβαλὼν τὰ θιασι-
 10 τικὰ χρήμ[α]τα καὶ τοῦ κατὰ τὸν νόμον
 ὀφειλήματ[ο]ς ἀπολυθεῖς ὅπως οὖν καὶ
 οἱ θιαστ[ι]ται φα]ίνονται τὰς ἀξίας
 τιμὰς ἀπ[ο]ιδιδόν]τες τοῖς εἰς ἑαυτοῦ[ς]
 φιλοτιμο[υ]μένοις, δ]εδόχθαι τοῖς θι-
 [ασίταις - - - - -]

„Thiasitiții au găsit cu cale. Întrucât Bikon, fiul lui Dioskouridas, fiind plin de munificență și de râvnă față de *thiasos*, făcând donații din propria avere și având sub priveghere fondul asociației pe care l-a plasat în condiții avantajoase pentru

²⁸ Vezi n. 8–11. Pentru Atena vezi, mai ales, explicația lui Arist., *Ath.Pol.* 52,3.

²⁹ Cf. Thalheim, RE, V, 2, col. 2138, s.u. Εἰσαγωγεῖς.

³⁰ L. Gernet, în *Droit et société dans la Grèce ancienne*, Paris, 1955, p. 173–200.

³¹ Gr. Tocilescu, AEM, 11, 1887, p. 34, nr. 33; idem, AEM, 14, 1891, p. 32–33, nr. 75, ediție completă după descoperirea unui nou fragment (*Syll.*². 736 = *Syll.*³. 1108; vezi și Ch. Michel, *Recueil d'inscriptions grecques*, Bruxelles, 1900, 996).

Fig. 2. Decret al thiasişilor (sfârşitul secolului al III-lea î.e.n.).

thiasos, a depus banii împreună cu dobânzile aferente, deşi pierduse banii thiasului din cauza primejdiilor şi, după lege, ar fi fost absolvit de datorie; pentru ca, la rândul-le, thiasii să se arate gata să aducă cele mai de seamă cinstiri celor ce se dovedesc plini de râvnă faţă de ei, thiasii să găsească cu cale ...”.

Titularul decretului, Bikon, fiul lui Dioskouridas, îşi atrage, aşadar, cinstirea thiasului pentru două fapte: o donaţie făcută din averea proprie (ἕκ τε τῶν ἰδίων εἰσφορὰς ποιησάμενος)³² şi returnarea unei sume, cu dobânzile aferente, care fusese pierdută datorită unor împrejurări vitrege independente de responsabilitatea sa, plată la care, conform legii, nu ar fi fost obligat. Lui Bikon îi fusese încredinţată averea asociaţiei,

³² Termenul εἰσφορὰ desemnează la propriu o taxă (exemplul cel mai cunoscut la Atena, celebra εἰσφορὰ, impozit pe proprietate cauzat de necesităţile de război; cf. R. Thomsen, *Eisphora. A Study of Direct Taxation in Ancient Athens*, Copenhaga, 1964; P. Brun, *Eisphora. Syntaxis. Stratiotika. Recherches sur les finances militaires d'Athènes au IVe siècle av. J.-C.*, Paris, 1983). În alte cazuri însă poate să însemne pur şi simplu „dare” (cf. Fr. J. Poland, *Geschichte des griechischen Vereinswesens*, Leipzig, 1909, p. 486; cf. *ibidem*, p. 496, pentru raportul cu λειτουργία); în sfârşit, pentru sensul larg de „contribuţie en argent, exigée des particuliers dans un délai court” vezi Ph. Gauthier, *op. cit.* (n. 19), p. 13 şi 98.

τὸ κοινὸν διάφορον πιστευ[θ]εῖς, ceea ce l-a îndemnat pe E. Ziebarth să-l considere pe titularul decretului ταμίας casier al thiasului, și să justifice: „Da sein Amt ein Vertrauensposten war, suchten sich die Vereine durch Kautelen gegen Veruntreuung zu schützen, indem sie einmal nur recht wohlhabende Mitglieder zu ταμίαι wählten, welche unter Umständen aus eigenen Mitteln aufhelfen konnten, und zweitens in den Statuten eine hohe Strafe für etwaige schlechte Kassenverwaltung festsetzten”³³. Explicația — preluată de Fr. Hiller von Gaertringen cu ocazia reeditării inscripției în *Syll*³. 1108 — nu mi se pare satisfăcătoare, pe de o parte pentru că ταμίας, indiferent de cât de importantă îi va fi fost funcția, era îndeobște un personaj de rangul Π³⁴, pe de altă parte datorită prezenței termenului διάφορον, pentru care găesc un sens mult mai precis, acela de „fond al unei fundații”³⁵. Acest fond trebuie să fi provenit dintr-o subscripție³⁶, în cadrul căreia, prin suma mare donată, se va fi evidențiat Bikon. Or, judecând după exemplele epigrafice, fondul provenit dintr-o subscripție nu este administrat de ταμίας (funcție ordinară), ci de o comisie desemnată *ad hoc*³⁷. Pe de altă parte, dacă Bikon ar fi fost pur și simplu ταμίας, nu ar fi fost de așteptat ca banala funcție să-i fi fost menționată ca atare decât ca redactorul să recurgă la formula τὸ κοινὸν διάφορον πιστευ[θ]εῖς ?

Răspunsul în direcția pe care o întrezăresc îl aflui în rândurile imediat următoare ale decretului. Pe de o parte participiul ἐγδανείσας, pe de altă parte pomenirea returnării fondului împreună cu dobânzile rezultate, [μετὰ] τῶν γινομένων τόκων, impun precizări suplimentare. Dobânzile nu pot veni decât dintr-un împrumut; or, aceasta presupune că τὸ κοινὸν διάφορον, contribuțiile intrate în casa asociației, numite ceva mai jos τὰ θιαστικὰ χρήμ[α]τα³⁸, vor fi constituit obiectul unui plasament aducător de dobânzi. Eșecul acestei acțiuni a dus la returnarea banilor împreună cu dobânzile, care, în caz de reușită, ar fi rezultat din operație. Deci Bikon a fost cel care a plasat banii adunați prin subscripție, în scopul de a obține dobânzi. Acest lucru nu este, la rândul său,

În această din urmă accepție εισφέρειν se aproprie până la sinonimie de mult mai frecventul ἐπιδίδοναι; vezi A. Kuenzi, *Ἐπίδοσις*, Diss. Berna, 1923, p. 16, n. 1; L. Migeotte, *Les souscriptions publiques dans les cités grecques*, Geneva-Québec, 1992, p. 290, n. 14, cu exemple. Pe de altă parte, în decretul callatian Bikon este numit φιλόδοξος, calificativ cu care sunt gratulate persoanele care vor fi luat asupra lor cheltuielile pentru o întreprindere de utilitate publică (de exemplu, Menas din Sestos, OGIS 339, r. 98 și 100; pentru sensul „tehnic” al cuvântului în epoca romană, raportat la persoanele care au finanțat jocuri de circ sau lupte în arenă, vezi L. Robert, *Les gladiateurs dans l’Orient grec*, Paris, 1940, p. 276–280; idem, *Hellenica*, 3, 1946, p. 125–126). Astfel, în acest context, termenii εισφορά și φιλόδοξος se explică reciproc.

³³ E. Ziebarth, *Das griechische Vereinswesen*, Leipzig, 1896, p. 152.

³⁴ Fr. J. Poland, *op. cit.*, p. 376–377.

³⁵ B. Laum, *Stiftungen in der griechischen und römischen Antike. Ein Beitrag zur antiken Kulturgeschichte*, Leipzig, 1914, I, p. 147, cu trimiteri la catalogul epigrafic.

³⁶ Fr. J. Poland, *op. cit.*, p. 496, n. (2), explicație susținută de relația dintre εισφορά și ἐπίδοσις, pentru care vezi literatura citată în n. 32.

³⁷ Vezi un exemplu chiar la Callatis în decretul aceluiași thiasos publicat concomitent de O. Taffali, RA, 5e sér., 21, 1925, p. 258–264, nr. 1 = AArch, 1, 1927, p. 29–33, nr. 1, și de T. Sauciuc-Săveanu, Dacia, 1, 1924, p. 126–139, nr. 1, unde în r. 14–17 citim: ἐλέσθαι ἄνδρας τρεῖς ἐκ πάντων τῶν θιαστικῶν· οἱ δὲ αἰρεθέντες λαβόντες παρὰ τῶν επαγγελμαμένων χε[ι]ριζούντι τὰ διάφορα καὶ λόγον ἀποδωσούντι ἕγγραφον [τ]οῦ χειρισμοῦ.

³⁸ Cf. Fr. J. Poland, *op. cit.*, p. 27–28.

explicabil decât dacă postulăm pentru întreaga operațiune o *Stiftungsurkunde*: thiasul trebuie să fi lansat o subscripție pentru înființarea unei fundații întemeiate pe dobânzile rezultate din plasamentul sumei adunate, iar Bikon trebuie să fi fost însărcinat cu plasarea fondului.

Că aceasta este singura interpretare posibilă o confirmă și sensul foarte precis al termenului *ἐγδανείσας* (cf. *ἐκδανείζω*). B. Laum a adunat locurile privitoare la *δάνεισμός*, *δάνεισις*, *ἐκδανεισμός*, *ἐκδάνεισις*, în sensul de „plasare a banilor” („Anlage des Geldes”)³⁹. Pentru întreținerea fundațiilor se înființează comisii compuse, de obicei, din trei persoane; Bikon era, desigur, unul din acești *ἐγδανειστοί*⁴⁰, iar în această calitate a plasat banii în mod avantajos (*λυσιτελέως*), însă *[δι]ὰ τοὺς καιροὺς* operațiunea a eșuat. În aceste condiții el ar fi fost absolvit de datorie, conform legii — *τοῦ κατὰ τὸν νόμον ὀφειλήματος ἀπολυθεῖς* (Din nou nu înțeleg de ce E. Ziebarth traduce *ὀφειλήμα* prin „amendă”⁴¹, când termenul este — ca toți ceilalți analizați până acum — foarte precis: „datorie”⁴²). Prin urmare, o dată deslușită operația care a stat la baza însărcinării lui Bikon ca plasator al unui fond al unei fundații, se pune întrebarea: care va fi fost domeniul în care o plasare a unui fond putea fi, în principiu, avantajoasă — aducătoare de dobânzi remarcabile — și, în același timp, nesurpusă, în caz de eșec, sancțiunilor legale ?

³⁹ B. Laum, *op. cit.*, (n. 35), I, p. 148; tot acolo exemple pentru verbul din aceeași familie, *ἐκδανείζειν*. Pentru sensul general de „a împrumuta” vezi Ps.-Arist., *Oec.* 2, 2, 21 b = 1350 a, cu comentariul lui L. Migeotte, *L'emprunt public dans les cités grecques. Recueil des documents et analyse critique*, Québec-Paris, 1984, p. 120-121 și n. 375.

⁴⁰ Vezi, de exemplu, IG IX, 1, 694 = B. Laum, *op. cit.* (n. 35), II, nr. 1, r. 43-45 (Κερκυρα): ἐλεσθαι δὲ τὸν βουλὰν τοὺς χειρίζουνας τὸ ἀργύριον ἄνδρας τρεῖς εἰς ἑνιαυτὸν τοὺς δυνατωτάτους χρήμασι (apropriere terminologică până la identitate cu decretul callatian citat în n. 37, apoi, prin specificarea ca din comisie să facă parte „cei mai tari din punct de vedere financiar”, bună paralelă pentru situația lui Bikon, el însuși donator de excepție); *Syll.*³. 672 = B. Laum, *op. cit.*, II, nr. 28 (Delphi, 162/0 i.e.n.; donație făcută de regele Attalos al II-lea), r. 21-23: ἐγδανεισάντω δὲ τὸν ἀργύριον οἱ αἰρεθέντες] ἐπιμεληταὶ ἄνδρες τρεῖς οὓς καὶ οἱ πολλοὶ ἔλωνται] τόκοιο] πεντεκαίδεκάτω — comisie însărcinată, deci, să plaseze banii cu o dobândă de 100/15 = 6,66 %. Un exemplu foarte apropiat de inscripția callatiană pe care o comentez îl constituie regulamentul privitor la fundația *Epikratei* din insula Thera, IG XII, 3, 330 = SGDI 4706 = B. Laum, *op. cit.*, II, nr. 43 (sec. III i.e.n.): ἐγβανειζέσθω ὑπὸ τῶν αἰρεθέντων ἐγ[δ]ανειστῶν ἐπὶ ὑποθήκαις ἐργαίοις ἀξιοχρεοῖσις. Pentru diferența dintre *ταμίας* (vezi mai sus) și *ἐγδανειστής* semnificativă mi se pare o inscripție de epocă imperială de la Tralles, CIG 2930 (cf. M. Wörle, *Chiron*, 1, 1971, p. 336-337), unde în r. 9-11 citim: ἀργυροταμειῶσαντα, ἐκδανείσαντα, κουρατορ[ε]ύσαντα τῶν Ῥωμαίων.

⁴¹ E. Ziebarth, *op. cit.* (n. 33), p. 152.

⁴² Pentru *ἀπολύω* *ὀφειλήματος* („a scuti”, literal, „a dezlega la datorie”) vezi exemple epigrafice concludente în decretul olbian în cinstea lui Protogenes, IOSPE P, 32 = *Syll.*³. 495, r. 175-176 (B): ἀπέλυσε μὲν τῆμ πόλιν ὀφειλημάτων, παρέλυσε δὲ πόκων și, mai ales, în legea de la Efes cu privire la amularea unor datorii după primul război mithridatic (85 i.e.n.), *Syll.*³. 742 = B. Laum, *op. cit.* (n. 35), II, 74, r. 36-37: ὅσα δὲ ἱερὰ δεδάνεσθαι, πάντα τοὺς ὀφειλοντας καὶ χειρίζοντας ἀπολελύσθαι ἀπὸ τῶν ὀφειλημάτων; cf. r. 53: ἀπέλυσαν τοὺς χρεωφ(ε)μιλέτας τῶν ὀφειλημάτων (cf. E. Ziebarth, *Beiträge zur Geschichte des Seeraubs und Seehandels im alten Griechenland*, Hamburg, 1929, p. 55-58). Pentru *ὀφείλειν*, „the purchaser's duty to pay the price”, vezi pe larg F. Pringsheim, *The Greek Law of Sale*, Weimar, 1950, p. 161-167. Termenii din inscripția noastră sunt apoi bine situați în relație într-un pasaj din „dicționarul explicativ” al lui Pollux (ed. E. Bethe, Teubner, 1900), 3, 84: ὀφείλειν, δανείζεσθαι, δανείζειν, προῖεσθαι ἀργύριον. Ὑποθήκην θείς ὁ δανειζόμενος, ὑποθήκην θέμενος ὁ δανειζόμενος.

În aparență s-ar putea imagina mai multe posibilități⁴³. Dacă ținem însă cont că la Callatis era în vigoare o lege care îl absolvea de răspundere pe cel ce pierduse banii διὰ τοὺς καιρούς, înțelegem că era vorba de ceva totodată frecvent și extrem de riscant. Or, dintre toate formele de creditare despre care sursele antice — texte literare, papiri și, în mai mică măsură, inscripții — oferă informații demne de luare aminte, doar plasamentul în transporturile maritime se detașează — în orice epocă și oriunde, din Atena până în Egipt, din epoca arhaică până în epoca romană târzie — prin această caracteristică: înalt coeficient de risc, prin umare, dobânzi foarte ridicate.

Complexitatea problemelor de ordin juridic, care a supus la mari eforturi generații succesive de învățați de primă mână, se datorează în bună măsură repartiției inegale în timp și spațiu a informației. În fapt, nu dispunem decât de trei nuclee: a) discursurile oratorilor atenieni — valabile, deci, pentru Atena de la sfârșitul sec. V și din sec. IV î.e.n.; b) papirii egipteni — din păcate, furnizând informații valabile mai ales pentru epoca romană (astfel epoca elenistică rămâne, din acest punct de vedere, total descoperită chiar și în Egipt); c) *Digestele* — de utilizat pentru dezvoltările din dreptul roman clasic și post-clasic. Contribuția inscripțiilor este, din păcate, derizorie.

Renunțând, din rațiuni evidente, la o prezentare de ansamblu a chestiunii într-un arc de timp atât de întins, voi încerca să rezum stadiul actual al discuției cu privire la împărțirea riscurilor în cazul unui credit maritim.

În ceea ce privește cazul cel mai bine documentat (Atena în epoca clasică târzie), o oarecare evoluție a putut fi observată pe baze documentare aproape sigure.

1. De la sfârșitul sec. V până la sfârșitul sec. IV î.e.n. sumele investite în afaceri scad în mod semnificativ. Dacă în 409-402 (înainte de data discursului ținut de Lysias, 32, 6 și 25, care menționează acest lucru) era posibilă o investiție de 12 000 de drahme într-un singur vas⁴⁴, deja în epoca lui Demosthenes suma cea mai mare revelată de surse este de 4500 de drahme pentru un singur transport⁴⁵, iar în a doua jumătate a sec. IV î.e.n. media calculată de R. Bogaert pe baza mărturiilor oratorilor se situează în jurul sumei de 2600 de drahme⁴⁶.

2. Această micșorare treptată a sumelor plasate în transporturi peste mări se explică atât printr-o evaluare mai corectă a riscurilor, cât și printr-o scădere obiectivă a averilor particulare la Atena, fapt ce ține de un context istoric general în sec. IV î.e.n.⁴⁷. De reținut în această privință este, pe de o parte, faptul că, în

⁴³ Hiller von Gaertringen (*Syll*³, sub nr. 1108) explică această situație *propter belli casus et turbas*.

⁴⁴ E. Erxleben, în: E.-Ch. Welskopf (ed.), *Hellenische Poleis. Krise-Wandlung-Wirkung*, Berlin, 1974, I, p. 462.

⁴⁵ Dem., 34, 6. Tatăl lui Demosthenes, la rândul său, plasase printr-un intermediar 70 de mine (Dem., 27, 11) = 7000 de drahme, însă — se subînțelege — în total, în mai multe transporturi maritime (cf. R. Bogaert, *Chronique d'Égypte*, 40, 1965, p. 141, n. 4).

⁴⁶ R. Bogaert, *Banques et banquiers dans les cités grecques*, Leyda, 1968, p. 373. Pentru textele epocii și comentarii amănunțite vezi, în afară de această lucrare, E. Erxleben, *op. cit.*, p. 462-469; G.E.M. de S^e Croix, în *Debts, Credits, Finance and Profits. Essays in honour of W. T. Baxter*, Londra, 1974, 41-59; adaugă lucrările mai vechi, însă fundamentale, ale lui L. Beauchet, *Histoire du droit privé de la République Athénienne*, IV. *Le droit des obligations*, Paris, 1897, p. 272-324, și U. E. Paoli, în *Studi di diritto attico*, Florența, 1930, p. 9-137.

⁴⁷ E. Erxleben, *op. cit.*, p. 502-503.

ciuda unei opinii multă vreme dominante⁴⁸, cercetările mai aplicate a u relevat că bancherii atenieni nu sunt niciodată menționați de surse în calitate de creditori în acest domeniu, ceea ce ar constitui un indiciu că aceștia se fereau de asemenea operațiuni prea aventuroase⁴⁹, pe de altă parte că, în ciuda documentației cu privire la creditele maritime la Atena în perioada 420-320 î.e.n., sursele cu privire la afaceri de același tip având ca obiect proprietățile funciare sunt mult mai bogate. Prin urmare, chiar dacă persoane din diferite categorii erau atrase de speculații în speranța unui câștig rapid, împrumuturile maritime nu jucau în viața financiară a Atenei decât un rol secundar.

3. Sursele sunt unanime în a prezenta rate înalte de dobânzi pentru împrumuturile maritime: cca 20-30 %, uneori chiar 40 %⁵⁰. După G. Billeter, rata dobânzii în epocă pentru un plasament lipsit de riscuri era de 12 %⁵¹, deci mult mai puțin decât datele pomenite de surse pentru împrumuturi maritime. De altfel, și Xenophon, *Vect.* 3, 9 — atunci când, propunând εἰσφορά ca sursă sigură de venit, face comparația cu plasamentele maritime, aducătoare de profituri de la 20% până la o treime pe an⁵² — are în vedere tocmai rata ridicată a dobânzii⁵³, și nicidecum frecvența dominantă a acestui tip de plasament⁵⁴.

4. În strânsă legătură cu evoluția practicii plasamentelor maritime, se dezvoltă o doctrină juridică cu privire la împărțirea riscurilor. Pe de altă parte, complexitatea aspectelor legate de relația dintre creditor și debitor în cazul împrumutului maritim a impus trecerea la contracte scrise⁵⁵. Acțiunile introduse în fața tribunalului nu au, în secolul oratorilor, valoare decât dacă se întemeiază pe συγγραφή. Varietatea cazurilor transmise de textele oratorilor⁵⁶ demonstrează implicit cât de important era ca în contract să se prevadă până în cele mai mici detalii obligațiile ambelor părți, ruta ce urma a fi parcursă, rata dobânzii, penalitățile în caz de întârziere și — mai ales — împărțirea riscurilor. Contractele prevedeau apoi garanții din partea transportorului (corabia, încărcătura sau ambele). Deși documentația este, prin excelență, ateniană, dată fiind

⁴⁸ F. Pringsheim, *Der Kauf mit fremdem Geld*, Leipzig, 1916, p. 29; M. I. Rostovtzeff, *Social and Economic History of the Hellenistic World*, Oxford, 1941, p. 1279; U. E. Paoli, *op. cit.*, p. 21, etc.

⁴⁹ G. M. Calhoun, *The Business Life of Ancient Athens*, Chicago, 1926, p. 103; idem, *Journal of Economic and Business History*, 2, 1930, p. 561–584; R. Bogaert, *Chronique d'Égypte*, 40, 1965, p. 140–156; idem *Banques et banquiers . . .*, p. 355 (vezi însă și nuanțările lui E. Erxleben, *op. cit.*, p. 491–493).

⁵⁰ Pentru ναυτικός τόκος (Ps.-Dem., 56, 17), ναυτικὸν δάνεισμα (cf. Im. Bekker, *Anecdota*, I, 283: Ναυτικὴ συγγραφή: ναυτικὸν δάνεισμα, ὃ ποιεῖται τὸ ἐπὶ ὑποθήκῃ τῆς νεώς, ἐὰν ἴσρα σωθεῖν· εἰ δὲ μὴ, ἀπόλλετο τῷ δανειστῇ καὶ τὸ κεφάλαιον, text de referință) vezi W. Schwahn, *RE*, XVI, 2, col. 2034–2048, s.u. Ναυτικός τόκος; adaugă Poll (ed. E. Bethe), 8, 141, și Harpokration, s.u. ἐκδοσις (cu explicațiile lui R. Bogaert, *Chronique d'Égypte*, 40, 1965, p. 140–144).

⁵¹ G. Billeter, *Geschichte des Zinsfußes im griechisch-römischen Altertum bis auf Justinian*, Leipzig, 1898, p. 18.

⁵² Această ultimă cifră este exagerată, după părerea lui W. Schwahn, *op. cit.*, col. 2042.

⁵³ Cf. Ph. Gauthier, *op. cit.* (n. 19), p. 94–95.

⁵⁴ Așa cum susținuse K. van der Lieck, *Die xenophontische Schrift von den Einküften*, Diss. Köln, 1933, p. 22–23.

⁵⁵ Pentru definirea unei ναυτικὴ συγγραφή vezi Im. Bekker, *Anecdota*, I, 283 (text citat în n. 50); adaugă Ps.-Dem., 35 (*C. Lacr.*), unde apar atât ναυτικὴ συγγραφή, cât și, pe scurt, συγγραφή; cf. L. Gemet, *op. cit.* (n. 30) p. 173–200; P. Kublmaul, *Synthekai. Beiträge zur Geschichte des attischen Obligationsrechtes*, Diss. Basel, 1969, p. 21–23; E. E. Cohen, *op. cit.* (n. 8), p. 105.

⁵⁶ Mai ales acțiunea revelată de discursul pseudo-demonstenic contra lui Lacritos; cf. Julie Vélissaropoulos, *op. cit.* (n. 9), p. 304–308.

ocurența termenului συγγραφή în epocile ulterioare (în paralel cu dispariția cvasitotală a termenului mai vechi pentru „invoială”, συνθήκη), se poate admite, împreună cu P. Kußmaul⁵⁷, o răspândire „internațională” a acestui tip de contract, care oferea un plus de siguranță și putea fi oricând invocat ca probă juridică.

5. Tot din textele oratorilor reiese limpede că în practica ateniană a epocii riscurile sunt împărțite foarte strict: armatorul răspunde de desfășurarea în bune condiții a transportului și de sosirea navei (și a încărcăturii) intacte, „nevătămate” (σωθείσης τῆς νεώς — Phorm., 33) în portul de destinație. În schimb, riscul în caz de forță majoră — naufragiu sau atac pirateresc — aparține exclusiv creditorului (Phorm., 33: οὐ γὰρ μετέσχηκας τοῦ κινδύνου διὰ τὸ μηδὲν ἐνθέσθαι)⁵⁸. De altfel, în toate cauzele maritime revelate de discursurile oratorilor ideea centrală este aceea de a defini circumstanțele în care s-a produs abaterea de la litera contractului, în scopul de a stabili răspunderea sau nevinovăția armatorului. Evoluția doctrinei cu privire la împărțirea riscurilor — pentru care nu dispunem de texte de lege, ci numai de crâmpie de pledoarii avocațești — merge mână în mână cu separarea din ce în ce mai netă între creditor (care nu navighează) și navigatorul efectiv (spre deosebire de epocile anterioare, în care negustorul își însoțea, de obicei, personal marfa pe corabie, fără să apeleze la intermediari).

Prin urmare, informațiile referitoare la Atena secolului al IV-lea î.e.n. prezintă o remarcabilă coerență. Din păcate, tocmai epoca imediat următoare — când vom fi așteptat elemente privitoare la dezvoltarea practicii împrumutului maritim și la evoluția doctrinei cu privire la împărțirea riscurilor — nu ne mai oferă nimic revelator. Abia spre sfârșitul epocii elenistice în papiri apar mențiuni cu privire la obligațiile armatorului de a depune încărcătura nevătămată σῶος — a se compara cu expresia mai sus citată a lui Phormion), atât din punct de vedere calitativ (ἀκακούργητος, ἀκακοποίητος, ἀπαράβροχος, καθαρός, ὑγιής etc.), cât și din punct de vedere cantitativ (πλήρης, ἐκ πλήρους), pentru ca apoi, abia în sec. II e.n. să apară primele mențiuni referitoare la κίνδυνος limitat la transportor⁵⁹.

Cum cele mai timpurii documente papirologice referitoare la limitarea responsabilității transportorului — absolvire în caz de forță majoră — sunt abia din sec. II e.n.⁶⁰, majoritatea savanților au văzut — pe bună dreptate — o evoluție a doctrinei cu privire la împărțirea riscurilor de la responsabilitatea obiectivă a transportorului

⁵⁷ P. Kußmaul, *op. cit.*, p. 94–95.

⁵⁸ Julie Vélissaropoulos, *op. cit.* (n. 9), p. 312–335.

⁵⁹ Chr. H. Brecht, *Zur Haftung der Schiffer im antiken Recht*, München, 1962, p. 36–40 (documente papirologice cu privire la κίνδυνος în tabelul de la p. 156–159; de completat cu U. Wollentin, *ὁ κίνδυνος in den Papyri*, Diss. Köln, 1961, p. 111 sqq.); A. J. M. Meyer-Termeer, *Die Haftung der Schiffer im griechischen und römischen Recht*, Zutphen, 1978 (Studia Amstelodamensia ad epigraphicam, ius antiquum et papyrologiam pertinentia, 13), p. 114–120.

⁶⁰ R. Pinaud, *Dai papiri della Biblioteca Laurenziana*, Florența, 1976, I, 6, r. 7–11: εἰν μὴ τις κίνδυνος ἢ βλάβος γένηται ἦτοι ἀπὸ Διὸς βίας, „doar dacă vreun risc sau vreo pagubă nu vor fi fost provocate prin puterea lui Zeus” - ca. 97/8–116/7; P. Oxy., inv. nr. 21 3B 25G (2–4) a, citat de A. J. M. Meyer-Termeer, *op. cit.*, p. 96–97, și de J. Vélissaropoulos, *op. cit.*, p. 332, n. 70. r. 6 sqq.: αἰτιὸν τι συμβῆ πυρὸς ἀπὸ γῆς ἢ χιμῶνος ἢ κακούργων ἐπιβα[λ]λόντων, transportorul nefiind răspunzător „în caz de incendiu venit dinspre uscat, de furtună sau de acțiuni din partea răufăcătorilor” - anul 176 e.n. Adaugă acum P. *Vindob.* G 40822, care conține un extrem de interesant contract de împrumut maritim de la mijlocul sec. II e.n. încheiat la Muziris, în India: H. Harrauer, P. J. Sijpesteijn, *AAWW*, phil.-hist. Kl, 121, 1985, p. 124–155; cf. G. Thür, *Tyche*, 2, 1987, p. 229–245.

(τῷ ἑαυτοῦ κινδύνῳ în limbajul papirilor, „pe riscul său”) la responsabilitatea limitată la daunele provocate din vina acestuia, eliminându-se, deci, cazurile de forță majoră.

Interesant este faptul că în epoca clasică a dreptului roman (Labeo) apare pentru prima oară ideea de împărțire a riscurilor în domeniul maritim exact în termenii revelați începând cu sec. II e.n. de papiri: Ulp., *Dig.* 4, 9, 3, 1: *inde Labeo scribit, si quid naufragio aut per uim piratarum perierit, non esse iniquum, exceptionem ei dari*⁶¹. Că doctrina este inspirată din dreptul grecesc o dovedește cât se poate de limpede echivalența pe care o face Gaius, *Dig.* 19, 2, 15, 6 (*Gaius libro decimo ad edictum*): *uis maior, quam Graeci* θεοῦ βίαν *appellant*⁶².

Părerile învățaților variază atunci când este vorba de momentul în care va fi pătruns practica cu privire la risc în Roma republicană: în momentul în care transportorul va fi purtat o răspundere nelimitată, chiar și în caz de forță majoră⁶³, sau mai târziu, când va fi apărut excepția cu privire la κίνδυνος ἀπὸ Διὸς βίας? În ceea ce mă privește, cred că repartitia cronologică a surselor papirologice tinde să ne îndrepte spre o pistă eronată de investigație. Pe de o parte, nici un document papirologic anterior secolului I e.n. nu ne informează în privința responsabilității transportorului⁶⁴, pe de altă parte, Egiptul lagid pare să dețină — o dată mai mult — o poziție aparte față de ansamblul epocii elenistice datorită birocrăției excesive a Ptolemeilor, astfel că a generaliza evidențe lagide pentru întreaga lume elenistică ar fi lipsit de acuratețe. În această ordine de idei, îmi însușesc punctul de vedere al lui R. Bogaert, după care διόγραμμα impusă de Ptolemei pe la mijlocul sec. III î.e.n., prin care se fixa un maxim de 24 % pentru orice fel de dobândă, i-a descurajat pe creditorii care ar fi fost dispuși să-și plaseze banii în afaceri maritime; fără perspectiva de a obține profituri mari, riscul asumat era de prisos, atâta vreme cât existau multe alte posibilități mai sigure de a obține dobânzi de până la 24 %⁶⁵. În aceste condiții, practica împrumutului maritim în Egiptul elenistic decade (deci cvasiabsența surselor nu pare a fi întâmplătoare). Era firesc ca, pentru o dobândă mică, riscul creditorului să fie minim, astfel că transportorul urma să preia responsabilitatea τῷ ἑαυτοῦ κινδύνῳ. Abia mai târziu (după 31 î.e.n.), când, probabil, practica se va fi revigorat, descătușată de limitări birocratice, iar dobânzile vor fi crescut, a fost nevoie de intervenții juridice în privința distribuirii riscurilor.

Fie și ca *argumentum e silentio*, dată fiind documentația ateniană din ajunul epocii elenistice (dobânzi ridicate, mult peste medie, *uersus* riscul creditorului în

⁶¹ Cf. J. Vélissaropoulos, *op. cit.*, p. 326–327.

⁶² De comparat cu papirul laurentin citat în n. 60 (Διὸς βίας). Pentru problematica împărțirii riscurilor în dreptul maritim roman vezi J. A. C. Thomas, *RIDA*, 3e sér., 7, 1960, p. 489–505; J. Rougé, *Recherches sur l'organisation du commerce maritime en Méditerranée sous l'Empire Romain*, Paris, 1966, p. 345–360. Pentru chestiunea în ansamblu (documentația ateniană, apoi papirii de epocă greco-romană) vezi studiul exhaustiv al lui G. Purpura, *Ann. Sem. Giur. Univ. Palermo*, 39, 1987, p. 187–336 (cf. H. Ankum, *Iura*, 38, 1987, p. 219–230).

⁶³ În acest sens, mai ales, R. Taubenschlag, *The Law of the Graeco-Roman Egypt in the light of the papyri. 332 B.C. - 640 A. D.*, Varșovia, 1955, p. 381 sqq.; A. J. M. Meyer-Termeer, *op. cit.*, p. 119–121.

⁶⁴ J. Vélissaropoulos, *op. cit.*, p. 328.

⁶⁵ R. Bogaert, *Chronique d'Égypte*, 40, 1965, p. 148.

caz de forță majoră) și cazul contrar în Egiptul lagid (dobânzi limitate prin ordonanță regală *uersus* risc total al transportorului), cred că putem acredita Egiptul ca excepție, iar Atena secolului IV î.e.n. ca regulă generală pentru lumea elenistică. Juriștii romani vor fi observat practica distribuirii riscurilor în lumea elenistică în general, nu în mod special în Egipt⁶⁶.

În ceea ce privește Pontul Euxin, țin să reamintesc locul comun din sursele antice cu privire la gradul înalt de risc pentru navigația în zonă, mai ales datorită furtunilor, dar și datorită pirateriei. Aplicând „legea” stabilită mai sus cu privire la raportul între risc și dobânzi, este cert că un credit maritim nu se putea obține într-o cetate pontică decât la dobânzi mari⁶⁷. Pentru ca afacerea să fie rentabilă pentru creditor, acesta trebuia să îndeplinească o condiție: să distribuie suma plasată într-un număr de transporturi (concomitente sau consecutive) care să acopere procentul de risc estimat prin experiența de zi cu zi. Astfel, ca un exemplu general (inspirat însă din datele aproximative ale epocii), pentru ca un creditor să practice în mod curent asemenea plasamente (cu 30 % dobândă) și să câștige mai mult decât dacă și-ar fi plasat banii într-un risc sau cu riscuri infime în alte sectoare, cu dobânzile uzuale ale vremii de 12 % (sau $\frac{100}{12} = 8,33\%$) sau 15 % (sau $\frac{100}{15} = 6,66\%$) — să presupunem 20% anual, pentru a ne situa la minimul menționat de Xen., *Vect.* 3, 9 — și admitând că unul din vase dispărea într-un naufragiu sau capturat de pirați (deci suma plasată în acel vas + dobânzile ce urmau să rezulte erau pierdute), putem afla în câte transporturi trebuia distribuită suma pentru ca profitul să fie conturabil:

$$n \cdot \frac{20}{100} = n \cdot \frac{30}{100} - \left(\frac{n}{a} + \frac{30}{100} \cdot \frac{n}{a} \right),$$

unde n = suma totală investită; a = numărul de transporturi în care s-a investit (în părți egale, pentru simplificare); $\frac{n}{a}$ = suma investită într-un transport; $\frac{30}{100} \cdot \frac{n}{a}$ = dobânda ce urma a fi obținută de pe urma unui transport; $\frac{n}{a} + \frac{30}{100} \cdot \frac{n}{a}$ = suma investită + dobânzile ce ar fi rezultat, pierdute prin naufragiu, atac pirateresc etc.

$$\text{Prin urmare: } \frac{20n}{100} = \frac{30n}{100} - \frac{130n}{100a} \Rightarrow 20an = 30an - 130n$$

$$\Rightarrow 10a = 130 \Rightarrow a = 13.$$

În condițiile presupuse aici — în măsura în care datele epocii ne sunt de folos — rezultă, așadar, că dacă o navă din 13, între care suma va fi fost egal distribuită,

⁶⁶ Vezi discuțiile în literatura citată în n. 62.

⁶⁷ După calculele lui E. Schwahn, *op. cit.* (n. 50), col. 2042, în sec. IV la Atena o dobândă pentru un împrumut în vederea unei călătorii de la Atena în Pont și înapoi se ridica la 30 %, în vreme ce un împrumut pentru un transport doar până la Bizanț se putea obține și cu o dobândă de 10–12,5 %, ceea ce grăiește de la sine pentru diferența de grad al riscului de navigație în Marea Neagră față de Marea Egee.

dispărea, profitul anual al creditorului era, la o dobândă de 30 % de fiecare transport, de 20 %. Acum, dacă dispăreau două nave,

$$\frac{30n}{100} - 2 \cdot \frac{130n}{100a} \quad (\text{unde } a = 13) = \frac{390n - 260n}{1300} = \frac{130n}{1300} = \frac{10n}{100},$$

deci profitul anual era de 10 %, realizabil și pe căi mai simple (plasamente cu dobânzi între 6,66 și 15 % în alte sectoare). În sfârșit, dacă dispăreau trei nave,

$$\frac{30n}{100} - 3 \cdot \frac{130n}{100a} \quad (\text{unde } a = 13) = \frac{390n - 390n}{1300} = 0,$$

deci profitul era nul. Dacă dispăreau mai mult de trei nave din 13, creditorul era deja în pierdere. În concluzie, în condițiile navigației în Pont, un oarecare profit putea fi obținut dacă 11–12 nave din 13 — adică 6 din 7 ajungeau la destinație cu încărcătura intactă. Dacă ajungeau toate, aceasta însemna îmbogățire pentru creditor, întrucât dobânda de 30 % distribuită în fiecare transport îi revenea în totalitate (se apropia astfel de treimea menționată ca maxim de Xenophon); dacă doar 5 din 7 nave ajungeau la destinație, atunci profitul era nul, iar dacă ajungeau sub 5 din 7, atunci creditorul era în mare pierdere. În felul acesta obținem și o imagine generală cu privire la doza de risc a navigației în Pontul atât de temut în antichitate datorită furtunilor nemiloase.

Interpretarea pe care am încercat-o pentru acest, pe cât de concis, pe atât de incitant document callatian își găsește sprijin din două direcții.

Pe de o parte, o celebră inscripție de la Efes, deja citată (*Syll*³. 742), privitoare la anularea datoriilor (cca 85 î.e.n.) îi menționează în primul rând pe cei care acordaseră împrumuturi maritime⁶⁸, direct loviți de evenimentele din timpul războiului cu Mithridates — ceea ce constituie o bună paralelă pentru situația revelată de inscripția de la Callatis în privința anulării datoriei în cazuri de forță majoră. Aceeași inscripție furnizează o paralelă și pentru un alt aspect desprins din analiza decretului thiasitilor: singurii care sunt omiși de la anularea datoriilor sunt cei ce se împrumutaseră la asociații religioase (συστήματα, „fundatii”) și împrumutătorii acestora (ἐκδανεισταί), care nu se bucură decât de o amânare a plății⁶⁹, întrucât abolirea datoriilor acestor debitori ar fi însemnat moartea fundațiilor⁷⁰. Înțelegem, așadar, o dată mai mult, de ce inițiativa lui Bikon al lui Dioskouridas a găsit la Callatis o primire atât de favorabilă în cadrul thiasului.

⁶⁸ *Syll*³. 742 (cf. n. 42), r. 50–53: καὶ οἱ δεδανεικότες τὰ συμβόλαια τὰ τε ναυτικά [. . .] ἀπέλυσαν τοὺς χρεωφ(ε)ιλέτας τῶν θφειλημάτων.

⁶⁹ *Ibidem*, r. 36–39: ὅσα δὲ ἱερὰ δεδάνεισται, πάντας τοὺς θφειλοντας καὶ χειρίζοντας ἀπολελύσθαι ἀπὸ τῶν θφειλημάτων, πλὴν τῶν ὑπὸ τῶν συστημάτων ἢ τῶν ἀποδεδειγμένων ὑπ' αὐτῶν ἐκδανειστ[ρ]ῶν ἐπὶ ὑποθήκαις δεδανεισμένων.

⁷⁰ Pentru prevederile din actele privitoare la fundații și precauțiile luate ca fundațiile să funcționeze continuu vezi Anneliese Manzmann, *RIDA*, 3e sér., 3, 1956, p. 119–134; eadem, *Griechische Stiftungsurkunden. Studie zu Inhalt und Rechtsform*, Münster, 1962.

Pe de altă parte, revenind la inscripțiile care au prilejuit aceste considerații, putem aprecia atât complexa problematică juridică pe care o nășteau creditele maritime, cât și frecvența unor asemenea practici în Callatida elenistică, cu alte cuvinte, putem aproxima domeniul de activitate al introducătorilor de cauze în justiție cunoscuți sub numele de *eisagogeis*.

ΚΑΛΛΑΤΙΑΝΑ (II)

ΕΙΣΑΓΩΓΕΙΣ

RÉSUMÉ

Deux inscriptions de Callatis publiées naguère d'une manière peu satisfaisante par Théophile Sauciuc-Săveanu (n. 2 — inscription disparue entre temps — et n. 12) nous font connaître le collège des εισαγωγεῖς. L'éditeur des inscriptions avait considéré ces *eisagogeis* comme importateurs de céréales. Pourtant, l'analyse de la première inscription, très endommagée, révèle l'existence de quelques termes comme δικαστήριον (le tribunal) et ἐπιτίμιον (amende infligée aux contrevenants), ce qui fait penser aux *eisagogeis* comme „introduceurs en justice” (restitution des lignes 6–7), comme à Athènes (n. 8), à Kymè (n. 10), à Lampsakos (n. 11) et dans d'autres villes grecques (n. 29).

La confirmation de cette interprétation, qui prouve que la cité de Callatis ne faisait point d'exception en ce qui concerne le caractère de cette magistrature, vient de la deuxième inscription (fig. 1), de laquelle il résulte que la magistrature des *eisagogeis* était annuelle, ce qui n'aurait guère eu de sens s'il s'agissait d'un groupe d'importateurs.

A en juger d'après les parallèles, les introduceurs en justice de Callatis se confrontaient avec des affaires maritimes. Un décret des thiasites Callatiens (n. 31 et fig. 2), dont la portée n'a pas encore été dégagée de manière satisfaisante, laisse deviner une série de questions autour du prêt maritime au IIIe s. av. J.–C..

L'interprétation exposée ici est la suivante: Bikon, fils de Dioskouridas, étant ἐγδανειστὰς chargé de la gestion du κοινὸν διάφορον, fonds d'une fondation résulté à la suite d'une souscription (n. 32–40), a placé l'argent d'une manière avantageuse (λυσιτελέως) dans une affaire qui a mal tourné διὰ τοῦς καιρούς et, même si, selon la loi, il n'en portait pas la responsabilité, il a fait retourner la somme initiale et les intérêts. De toutes les possibilités envisagées, ce n'est que le prêt maritime qui concorde avec les données de l'inscription: placement en principe avantageux, mais soumis à de grands risques courus par le créateur. De la documentation sur l'évolution du partage des risques entre le créateur et le navigateur (textes des orateurs athéniens et sources papyrologiques) il résulte que le droit callatien à l'époque hellénistique limitait, comme à Athènes au IVe s. av. J.–C., la responsabilité du navigateur en cas de force majeure (naufage, attaque des pirates etc.). Les καιροί invoqués par le décret peuvent

être expliqués dans cette direction et alors le risque était assumé par le créancier. D'ailleurs, la navigation dans le Pont était à l'époque bien dangereuse; un calcul effectué sur la foi de quelques débris de sources indique que, pour obtenir un profit annuel d'environ 20 %, le créancier devait distribuer le prêt entre env. 13 transports maritimes, et cela à condition que seulement un navire disparaisse à la suite d'un naufrage. Toutefois, pour ne pas compromettre l'avenir de la fondation, dont il était l'ἔγδανειστὰς, Bikon a jugé bon d'en refaire à ses frais le fonds, tout en y ajoutant les intérêts qui auraient résulté à la suite du prêt qu'il avait effectué.

Les aspects juridiques complexes que soulèvent de telles affaires maritimes entraient dans le domaine de compétence des *eisagôgeis*.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Décret des *eisagôgeis* (Ier siècle av. J.-C.).

Fig. 2. Décret des thiasites (fin du IIIe siècle av. J.-C.).